

Szocialista iparosítás és várostervezés Vágsellye példáján⁴⁹

Gaucsík István

A szocializmus időszakának társadalmi és gazdasági változásai nem hagyták érintetlenül Dél-Szlovákiát sem, mely a 20. század első felében kisvárosi kereskedelmi-pénzügyi központokkal rendelkező, mezőgazdasági termelésre szakosodott régió volt, ahol a század második felében döntő társadalomszerkezeti, gazdasági és demográfiai átalakulásra került sor. A mátyusföldi tájegység egyik központja, Vágsellye, a Duslo Šaľa⁵⁰ vegyipari üzem felépítésével a legjelentősebb szlovákiai szocialista ipari városok közé sorakozott fel. A vegyipari centrum kialakításának azonban nemcsak gazdasági, szociális, kulturális, hanem urbanisztikai, mentális és etnikai-nemzetiségi következményei is voltak, és máig tartó hatásai vannak.

Ez a tanulmány a vágsellyei iparváros példáján keresztül kívánja bemutatni a szlovákiai szocialista gazdaságfejlesztés hatásait, külön tekintettel az urbanisztikai-városalakítási elképzelésekre, a megvalósult eredményekre és azok hatásaira az épített ill. lakókörnyezetre. A szlovákiai iparosítás és a vegyipar legfőbb jegyeinek bemutatása megkerülhetetlen, ezért ezekkel röviden foglalkozom. Az új város első lakótelepének kiépítésére és a központi tér formálására külön hangsúlyt fektetek. Az 1970-es és 1980-as években épült modern lakótelepek részletesebb elemzése terjedelmi okoknál fogva túlnő ezen megközelítés keretein. A tanulmányban szűkebben véve a városrendezési elgondolásokat és várostervezési stratégiákat mutatom be.

Korlátok között: szocialista iparosítás Szlovákiában

Szlovákia gazdaságában a szocialista iparosítási politikának köszönhetően (miközben a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő-felesleget ebbe a szektorba irányították, és nagy volumenű tőkebefektetéseket valósítottak meg) 1948–1970 között az ipar került domináns helyzetbe.⁵¹ Ez a változás maga után vonta a lakosság foglalkoztatási szerkezetének átalakulását. A munkaerő száma ugyan növekedett, azonban az új munkahelyek kialakítása lassan folyt, munkaszervezeti és gazdaságszerkezeti akadályokba ütközött. A szlovákiai iparosodás mértéke tehát emelkedést mutatott, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni

⁴⁹ Jelen tanulmány egy korábbi változata Az iparosítás hatása Vágsellye átalakulására. A szocialista várostervezés egyik példája Dél-Szlovákiában cím alatt jelent meg az Urbs Magyar Várostarténeti Évkönyvben (V. évf., 2010, 227–251).

⁵⁰ A szövegben a ma is közhasználatú Duslo Šaľa megnevezést használom. 1966-ig, az üzem önállósulásáig a pozsonyi Chemické závody Juraja Dimitrova fióküzemként működött Dusikáreň Šaľa néven.

⁵¹ Ezen a helyen, mivel a tanulmánynak nem célja az iparosítás történeti irodalmának áttekintése, csupán a legfontosabb feldolgozásokra hivatkozom. Ld. Barnovský 1968; Barnovský 1975; Turčan 1960. A legújabb elemzésre ld. Londák 1999.

Csehország iparosodottságának magasabb szintjét – és a szlovákiai gazdaság néhány negatív mutatójának kontextusa csak ezzel összehasonlítva érthető meg. (Londák 2007, 577–596) A tárgyalt korszakban a cseh országrészekben az ipari termelés mind intenzívebbé vált, ellenben a szlovákiai az 1950-es években csak fejlődési pályára állt. Beszédesebb adat például, hogy 1948–1970 között Szlovákia az összes csehszlovákiai munkaerő-növekedésből csak 31,62%-ot képviselt. (Londák 2005)

Az iparosítás ideológiai indoklását az képezte, hogy a kapitalizmus, a szocialista állam létrejöttével, nemcsak az államszervezés, a politika, a kultúra, hanem gazdasági téren is végleges kudarcot vallott és történelmi vereséget szenvedett.⁵² Az iparosítás a gazdaságpolitikai szerep mellett nemzetpolitikai feladatot is kapott (vagy legalábbis ilyen kapcsolatok hozták hozzá a korabeli ideológusok). Ezzel az eszközzel kívánták rendezni a cseh–szlovák viszonyt, és benne a szlovák nemzeti kérdések halmazának egyik megoldási lehetőségét látták. Az industrializációt a szlovákiai magyarok által lakott területeken a nemzetiségi kérdés „szocialista rendezését” elősegítő eszközként, így a szocialista állam belső konszolidáló elemeként és pilléreként tartották számon. A jelenség így közvetve a szlovák magyarságpolitikai célokat is támogatta: a dél-szlovákiai gazdasági fejlesztésekkel (úthálózat, városi építkezések, iparosítás) a határ menti területekre irányuló munkaerővándorlás útján etnikailag vegyes vidékek kialakítására, illetve az asszimilációs folyamat felerősítésére születtek elképzelések.⁵³ A vágssellyei példát, tekintettel a kerületen és a járáson belüli népességnövekedés kedvező tendenciájára az 1960–1970-es években, mégsem tekintem egy tudatos kisebbségpolitika eredményének.⁵⁴ Az asszimiláció felerősödésében a gazdasági tényezőt és a szociális felemelkedést segítő társadalmi struktúra modernitását tartom döntő fontosságúnak. Az urbanizáció hatására nemcsak életmód- és értékrendváltás zajlott, hanem az egyének csoportidentifikációs szerepe is megváltozott.⁵⁵

A szlovákiai vegyipar az első ötéves terv időszakában (1949–1953) a központilag meghatározott finanszírozási keretből a gépipar és a villamosipar után a legnagyobb támogatást kapta. Ennek ellenére a várt eredmények, az elosztási-tervezési hiányosságok miatt elmaradtak. Szlovákia részesedése az állami támogatásokból a vegyipar tekintetében 1954–1957-re 9,7%-ra csökkent, a termelékenység visszaesett. A legnagyobb állami

⁵² A szlovákiai iparpolitikára bővebben ld. Barnovský 1998, 149–159; Košťany 1977, 71; Londák 1998, 160–169.

⁵³ Slovenský národný archív, Fond národnej obnovy, 3. doboz, Riešenie maďarskej otázky (szignatúra nélkül).

⁵⁴ Štátny archív v Bratislave, pobočka Šaľa (ŠABA-PŠ), Okresný národný výbor v Galante, odbor výstavby (ONV-G-OV), 433. doboz, Výst.4963/1968, Návrh technicko-ekonomickej koncepcie komplexnej bytovej výstavby na roky 1971–1975 v Zsl. kraji. Štatistická ročenka okresu Galanta. 1973. 29. p.

⁵⁵ A magyar etnikai területen (is) zajló iparosítás szorosan összefüggött a gazdaság teljesítőképességével és az urbanizációval. Ezek a folyamatok a magyar kisebbségi társadalom gazdasági-szociális struktúráját alapjaiban megváltoztatták. A szlovákiai magyarság történetének ilyen szempontú vizsgálatával még adások a kutatók.

beruházás a Slovnaft kiépítése volt, melynek egy részét 1957-ben adták át. A gazdaság tervezői és irányítói nem akarták látni egyrészt az első ötéves terv kudarcát, másrészt az 1953–1954-ben megnyilvánuló (első csehszlovák) gazdasági válságot.⁵⁶

A csehszlovák gazdaság fő fejlődési irányairól, és a vegyipar fejlesztéséről az 1958–1965-ös időszakban, a CSKP XI. kongresszusán döntöttek. A vegyipar, melynek energiaszükségletét a szovjet földgáz és kőolaj fedezte, az építőanyag-gyártás mellett, szintén ekkor került az érdeklődés középpontjába. A mezőgazdaság számára a műtrágyagyártás szempontjából volt jelentősége, az iparnak pedig a szintetikus anyagokat biztosította. Ebben az időszakban a szlovákiai vegyipar három bázisát tervezték továbbfejleszteni ill. kiépíteni: Pozsonyban a Slovnaft kőolaj-feldolgozó üzem, Kelet-Szlovákiában a tervezett kassai kohászati üzem termeléséhez kapcsolódó vegyiüzemet, és Vágsellyén a műtrágyagyártásra szakosodott gyárat.⁵⁷

A vágsellyei vegyipari üzem kiépítése

A régióban előzmények nélküli Duslo Šaľa üzem, melyet a korábban főleg kereskedelmi és közigazgatási funkciókat ellátó kisvárosban 1958-tól építettek ki, az 1950-től kibontakozó, de előzményeiben és koncepcióiban 1945-ig visszavezethető, erőltetett szlovákiai iparosítás legmarkánsabb modelljeként tarthatjuk számon. (Barnovský 1975, 216–217) Az üzem a szocializmus alatt a nitrogén alapú műtrágyák gyártásával, az acetilén és a gumiipari anyagok előállításával nemcsak a tágabb régió egyik legfontosabb foglalkoztatási központjává, hanem környezetszennyezőjévé és épített, illetve természeti környezetének kreátorává is vált (Feszterová 2006, 7–8, 21; Tuba 2006, 374–375). Az első elképzelések szerint (1952-ben és 1954-ben) nem Vágsellyére tervezték az üzemet, hanem Pozsony vagy Kassa mellett építették volna fel. Végül ezektől a tervektől elálltak. A csehszlovák kormány a Duslo felépítéséről 1957. június 15-én döntött és 1958. május 15-én kezdődött az építkezés. Az első technikai-

⁵⁶ Londák 2006, 316. A nehézipar és a fegyvergyártás prioritásait követő gazdaságpolitika következtében Csehszlovákiában 1951–1953 között gazdasági válságtünetek jelentkeztek. Az 1953-as pénzreform negatív következményei ugyanakkor súlyosan érintették a lakosságot, mert a megtakarításaik nagyobbik része elveszett, az életszínvonal és a bevételek csökkentek, a munkások korábban megszerzett kedvezményeiket elveszítették. Ez váltotta ki a korszak egyik legnagyobb munkásfelkelését Pilzenben 1953. június 1-jén. Körülbelül 20 ezer tüntető vonult az utcákra, és ideiglenesen a kommunista államigazgatás megszűnt. Az elégedetlenség a Škoda-művekben kezdődött, ahonnan áterjedt a város többi részére. A munkásokhoz, akik megtakarításaik megőrzését kívánták elérni, és fizetésük elértéktelenedése ellen léptek fel, egyetemisták is csatlakoztak. A tüntetés délutánra kommunista- és rezsimmelenes felkeléssé terebélyesedett. A délután folyamán a városba érkező megerősített karhatalmi, belügyi és katonai egységek az ellenállást gyorsan felszámolták. Az összetűzések során haláleset nem történt. 200 tüntető és 48 karhatalmista sérült meg, több mint 600 személyt őrizetbe vettek. Politikai perek kezdődtek. Pilzenben 14 pert folytattak le, mely során 331 személyt ítétek el. A bíróságon kívüli eljárások, kivizsgálások eredményeképpen sokan elveszítették munkahelyüket, mások emigráltak. Kramer 1999. 17–22. p. Pernes 2006.

⁵⁷ Barnovský 1975, 339–342; Turčan 1960, 166, 173 (43. sz. táblázat), 244, 257, 317–326.

műszaki és specializált gyártórészlegek 1962-ben kezdtek működni.⁵⁸ Ezek a fejlesztések nagy költségekkel jártak, és hosszú távú folyamatos bővítést, modernizációt igényeltek. Az üzemet a Vágtól (a talajvizsgálati eredményeket figyelembe véve, és a megnövekedett munkaköltségeket vállalva) mintegy 4 km-re tervezték. Az úthálózat átépítésén és áthelyezésén kívül a vágatornóci vasútállomást is kibővítették, illetve iparvágányt fektettek le a Duslo és Vágtornóc között.⁵⁹ A távolabbi vidékekről származó szlovák nemzetiségű munkások és műszaki értelmiségiek beáramlása Vágsellyére ekkor kezdődött. Az első években kb. 2 ezer munkást a Galántai járásból alkalmaztak. Az üzemnek 1975-ben már több mint 5 ezer alkalmazottja volt. Saját kutatóállomással és szakemberekkel rendelkezett. Az üzem területén külön egészségügyi központot hoztak létre. A Duslonak szabadidőközpontjai voltak a Selmeci-hegységben és Pöstyén mellett.⁶⁰

A vegyiműveknek köszönhetően a Galántai járásban tíz év leforgása alatt, az 1970-es évekre az ipari termelés került túlsúlyba (1972-ben a mezőgazdaságban a lakosság 32%-a, az iparban 48%-a dolgozott). Az ipari termelés növekedése munkaerőáramláshoz, a munkáslétszám és ezzel a városi lakosság számának radikális emelkedéséhez vezetett. Vágsellye lakosainak száma 1950-hez képest 1970-re megháromszorozódott, 2008-ra megötszöröződött. A magyarok száma 1980-ra 20% alá csökkent (2001-ben 18%). Kisebbségi szempontból oktatási-kulturális és nyelvhasználati vonatkozásai is voltak/vannak e folyamatnak.⁶¹

A Duslo Šaľa kiépítésének szakaszai és a kémiai technológia bővítésének néhány jellemzője (Feszterová 2006, 7–8; Košťany 1977, 84)

I. szakasz (1958–1960)	A „gründolás”: 97 objektum emelése, az alaptechnológia kiépítése, technikai gázok, klórtartalmú kaucsuk
II. szakasz (1961–1964)	Műtrágyagyártás, acetilénygyártás szovjet földgázból, acetaldehid, ecetsav
III. szakasz (1965–1969)	A műtrágyagyártás bővítése, új befektetések, az exportra termelés kezdete, műanyag nyerstermékek
IV. szakasz (1970–1975)	Ammóniagyártási program, a termelés megkétszerezése
V. szakasz (1976–1980)	Agrokémiai anyagok, gumi

Tény, hogy az ipari komplexum nagy nemzetgazdasági jelentőséggel bírt, alapjában véve gazdasági szempontok alapján „hívták életre”, és az üzem a szlovákiai iparosítási politika egyik hivatkozási alapját képezte. A későbbi magyarázatok már regionális gazdasági és

⁵⁸ Košťany tévesen szeptember 1-jére teszi az építkezések kezdetét (Košťany 1977, 71). A pontos dátumot ld. ŠABA-PŠ, Okresný národný výbor v Šali (ONV-Š), 428. doboz, 168/1958.

⁵⁹ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 594. doboz, 4394/57, 428. doboz, 87/1957.

⁶⁰ *Encyklopédia Slovenska* 1985, 612.

⁶¹ 25 rokov výstavby socializmu v Západoslovenskom kraji 1972. 31. p. Štatistická ročenka okresu Galanta. 1973. 55. p. Slovensko 1974. 533; Gyurgyík 1994, 151.

nemzetiségi szereppel is felruházták: a délnyugat-szlovákiai terület mezőgazdasága a műtrágya felvevőhelye lett volna, illetve az új munkahelyek a „magyarul beszélő polgárok” társadalmi integrációját segítették elő, mert azok számára gondot okozott az iparban való elhelyezkedés Dél-Szlovákián kívül (Košťany 1977, 70–71).

Kényszer és ráció szorításában

Vágsellye első lakótelepének építéstörténetével és a város új profiljának a megteremtésében játszott szerepével kapcsolatban felmerül a kérdés: Miért a városközpontban tervezték a lakótelepet, bár javaslat született a lakótelep egy részének a Pozsony–Vágsellye főút melletti, kedvező közlekedési adottságokkal rendelkező területen való elhelyezéséről is?

A vágsellyei várostervezők által képviselt ideológiai alapú urbanisztikai szemlélet szerint (az „ideológiai szempontú térelrendezés”, amelyet egy közeli város, Dunaszerdahely kapcsán Vajda Barnabás elemez – Vajda 2011, 63) a városon kívül, szabad területen felépített lakótelep ötlete téves és hibás volt, hiszen elgondolásuk szerint egy új iparvárost a központtól kifelé kellett megteremteni. Ezenkívül kiemelten kezelték a gyár érdekeit: a városformálásnak ipartámogató „szolgáltatást” kellett betöltenie. Az üzem képviselői a városi központot preferálták, a kívülre eső területeket azért vetették el, mert véleményük szerint nagyobb munkákat és költségeket igényelt a közművesítésük és villamosításuk.

A tervezésnél a következő szempontrendszeret vették figyelembe: munkaerő és lakosság szám, helyi gazdasági infrastruktúra (ipartervezés), lakásépítkezések, közlekedési hálózat, vízszükséglet, csatornázás, biztonsági övezetek és perifériára szorítva a műemlékvédelem.

A munkaerőt a központba kívánták telepíteni, mert az üzemhez földrajzilag közel stabilizálhatták. Az új iparvárosban a munkásosztály a városközpontban foglalhatta el helyét, és immár egyedüli városalakító réteggént, a polgárság felszámolása, kiszorítása után, azt tartalmában is megváltoztathatta.⁶² A „tisztá iparváros” gondolata a munkaerő megszervezéséhez kapcsolódott. Mivel az 1955-ben 4667 lakosú város lakosságának kb. 45,5%-a alapvetően a mezőgazdaságból élt, ezt az arányt változtatta volna meg az iparosítás, melynek eredményeképpen az iparban dolgozók számát 62,2%-ra duzzasztották volna, ezzel szemben a mezőgazdaságban elhelyezkedők csak 18%-ot tettek volna ki. A szolgáltató szférában 750-en dolgoztak, a gazdaságilag inaktív csoportját (tanuló ifjúság, nyugdíjasok)

⁶² A várostervezés kérdései az 1956. december 14. gyűlésen kerültek terítékre, amelyen a városi nemzeti bizottság szakosztályai, a kerületi hivatalok és a munkákat kivitelező állami vállalatok képviselői vettek részt. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 597. doboz, Výt.6871/1957, Investičná úloha sídliska Šaľa, Opis investičnej úlohy sídliska Šaľa.

1536 személy alkotta. A munkaerő-migráció már ekkor tapintható jelenség volt: 981 vágsellyei lakos a városon kívül és a nyitrai kerületen kívül helyezkedett el. A munkaerő-mobilitásnál a lakosságszám tervezésének szempontját is érvényesítették. 25 éves időtávlatban (a felépített lakások időtartamát figyelembe véve!) a lakosság számát egy átlagos csehszlovákiai iparvárosnak megfelelően, 10 200-ra kívánták növelni.⁶³ Ekkor még a város melletti, Vágon építendő vízlépcső gazdasági hatásaival is számoltak, amely végül nem valósult meg.

A helyi ipartervezés lényegét alkotta, hogy az élelmiszeripart, és kisebb mértékben a telepítendő könnyűipart a városon kívül kívánták elhelyezni. A városi nemzeti bizottság „érdekei” itt jelentek meg hangsúlyosabban: egyrészt az ipari létesítmények fejlesztésére, bővítésére (tejüzem, baromfitelep, közlekedési vállalat) és térbeli elosztására tett javaslatokat, másrészt a városurbanisztika területén a magánépítkezések tervezését és a főtér problémáját vetette fel (a régi iskolaépület megőrzése, parkosítás, szolgáltatások). A magánépítkezések tervezése és engedélyezése a Duslo igényeinek rendelődött alá, bár a város részéről felvetődött 970 magánlakás (3665 lakos) ellensúlyozta volna a lakótelepet.

A lakásépítkezéseket a Duslo növekvő munkáslétszámának alakulása diktálta, sürgette.⁶⁴ A lakótelep-építkezéseket négy szakaszba sorolták, mellyel 4520 lakosnak biztosítottak új lakásokat. Az első kettővel a Duslo munkásainak az elhelyezését oldották meg (450 lakás, 1500 lakos). A környékbeli falvakból (Vágvecse, Vághosszúfalu, Vágkirályfa) 450 munkás toborzásával számoltak, akik kb. félórás utazással jutottak volna be a városba. Ezek közül a munkásszállásokon 350-et tudtak elhelyezni. Ez azt jelentette, hogy a Duslo munkásainak létszáma már ekkor elérte a 2300-at. A harmadik és negyedik szakaszban már szűkebben véve a „városi” lakótelepek építésére került sor (360 lakás, 1220 lakos). Az előző adatsorok mégsem jelentik, hogy az 1950-es évek végén a nyitrai kerületben Vágsellye lett volna a „komplex” lakásépítési program kedvezményezettje. Ebben az időszakban a kerületen belül három kiemelt jelentőségű város lakásépítései kaptak elsőbbséget. Elsősorban Privigyé, mely a kerületi befektetések 26%-át vitte el (37,4 millió korona), de egyéb forrásokkal még ezt meg is növelték (61 millió koronára). A kerületi székhely fejlesztésére, Nyitrára 29,6 millió korona jutott és Komáromra 10,2 millió koronát különítettek el.⁶⁵

Vágsellyén komoly problémát jelentett az ivóvíz kérdése, mert a helyi artézi kutak nem voltak képesek a megnövekedett vízszükségletet biztosítani. Az 1904-ben fűrt első artézi kút már

⁶³ A vágsellyei lakótelep-építkezések forrásanyagában 20 és 25 ezres tervezett lakosságszám is előfordul.

⁶⁴ A Duslo építésén dolgozó munkásoknak, mintegy 800 embernek, gyorsított ütemben négy szállót terveztek építeni, melyeket 1958. május 2-ig kellett átadni. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 3250/57, 40/58.

⁶⁵ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 32/1957.

elégtelennek bizonyult, ezért 1952-ben és 1953-ban újakat fűrtak. A helyzetben azonban ez sem segített. A vízvezeték kiépítése már 1957-ben sürgetőleg lépett fel, annál inkább, mert a lakosság szükségleteit kb. 800 alacsony fekvésű, egészségtelen magánkút és csak 3 közkút biztosította. Alternatív megoldásnak tűnt a Vág-közeli kutak felhasználása, azonban ezek tisztítása külön befektetést igényelt. Ekkor még a vízvezetékrendszerre és a csatornázási gondok megoldására nem születtek tervek!

A biztonsági övezeteket az ipari üzemekre, utakra, vasútra, nagyfeszültségű villanyvezetésekre és az artézi kutakra terjesztették ki. A Duslo iparterülete külön elbírálás alá esett: a fokozott veszélyeztettség miatt 2,5 km-es egészségügyi-védelmi övezet vette körül.⁶⁶

A műemlékvédelmi szempontok teljesen háttérbe szorultak. Az 1957-es területfejlesztési irányelveket tartalmazó szakmai anyagban a pozsonyi műemlékvédelmi hivatal állásfoglalása kihangsúlyozta, hogy a jelentősebb történelmi emlékek között a templomot, a kastélyt, a Szentháromság-szobrot, a zsinagógát és egy parasztházat tartottak nyilván. Ekkor még, a kommunista térfoglalás stratégiáját követve, a főtéren található, 1906-ból származó régi iskolaépület lebontásával számoltak, de ez még az 1960-as évek végén is csak terv maradt. A főutca, zömmel a 19. század második felében épült lakóházai, melyek az építkezések területére estek, a területrendezési elképzeléseknek teljes mértékben alárendelődtek, a vélemények szerint sem kultúr-, sem építéstörténeti jelentőséggel nem bírtak.⁶⁷

A város számára az ipartelepítés következtében a modernizáció és az előrelépés lehetősége jött létre. A kiépítendő szolgáltatói hálózat, az élelmiszerellátás stabilizálása, a közegészségügy fejlesztése a szocialista államapparátus, illetve a kerületi és járási szervek hatékony működésétől, a rendelkezésre álló források nagyságától és azok elosztásától függött. A városszervezés ezen területével kapcsolatban az állami szerveknek megvoltak a negatív tapasztalataik. Az 50-es évek szlovákiai szövetkezeti szektora a szolgáltatói feladatokat alacsony színvonalon látta el. Az élelmiszerellátás körüli fennakadások és bonyodalmak pedig az ipari centrumokban (például Körmöcbánya, Žiar nad Hronom) is jelen voltak.⁶⁸ A város vezetőségének részéről megfogalmazott jogos elvárások a városrendezési munkák

⁶⁶ ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 94. doboz, Výst/1961, Smerný územný plán Šaľa-Veča.

⁶⁷ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 594. doboz, Výst.8/1957, Technicko-hospodárske smernice pre smerný plán mesta Šaľa. 597. doboz, Výst.14/1957, 6871/1957, Projektová dokumentácia pre výstavbu sídliska v Šali. Egy másik érvelés szerint néhány régebbi fa(!) megmaradásával lehetett számolni.

⁶⁸ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 76/57. A városi fejlesztésekre ld. az 1957. augusztus 27. jegyzőkönyvet és a hozzá csatolt jelentést (594. doboz, 4394/57). Erőltetett menetben került sor a kiskereskedelmi szolgáltatóhálózat kiépítésére. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 81/57, 79/57, 99/57, 109/57.

megkezdésekor 1958-ban, az úthálózat átszervezését, a központ átalakítását, a csatornázás kiépítését, a kórház bővítését és modernizálását sürgették.⁶⁹

A városközpont átalakítása⁷⁰

Az építkezések megvalósítását hogyan indokolták? A lakótelep dokumentációs anyagában kétféle városrendezési és -építészeti érvelés mutatható ki. Az első szerint a település falusias jellegét a főutcán található, zömmel 19. századi házak határozták meg. Ezek nem adhattak városi jelleget, és nem emelheték ki a város közigazgatási státusát, ezért lebontásra kerültek.⁷¹ Ezt a gondolkodást egy településszerkezeti adottság is alátámasztotta: a főutcai házak mögött keskeny sávokban kertek, így szabad területek voltak. A központ régi épületeinek földszintes üzlet- és lakóhelyiségeit egészségteleneknek minősítették, és lebontásukat indokoltnak tartották. A főutcát az iparváros lüktetőérének tervezték, mely Vágsellye városi jellegét kihangsúlyozza. A másik érvelés szerint az esetleges családi házépítések nem hangsúlyozhatták volna ki a főutca városi jellegét. A városközpont „arculatának” kivitelezését csak az állami szervek hajthatták végre.

A város központi területének geológiai felmérését 1956-ban végezték. A talajvizsgálat, az építkezésekhez szükséges nyersanyaglelőhelyek (kavics, homok) feltérképezésén kívül külön gondot fordítottak a vízkészletre, valamint a talajvízre és a Vág vizének várható hatásaira.⁷² A területet a földrengésveszély szempontjából is elemezték, kisebb veszélyeztetettségűnek ítélték, és 3–4 emeletes épületek felépítését javasolták.⁷³ Az elképzelések szerint 1958 és 1960 között a Duslo dolgozóinak elkészülő üzemi lakások építéséhez kapcsolódó munkák (központi fűtés, úthálózat, vízvezetés, csatornázás) költségvetését is elkészítették.⁷⁴ A munkák elkezdéséhez, illetve egy részük kivitelezéséhez elengedhetetlen volt a magántulajdonban lévő telkek állami felvásárlása és kisajátítása, az ezeken a telkeken álló családi házak lebontása. A tervek direktív betartása és az időszüke kényszermegoldásokat szült: a kisajátításokat fel kellett gyorsítani, de ezek előre nem várt gondokat okoztak, mert néhány lakosnak a lakásínséggel küszködő városban pótlakást kellett biztosítani.⁷⁵ A jövő

⁶⁹ Az állami szervek késlekedő magatartása a kezdetektől problémát jelentett. A Csehszlovák Nemzeti Bank helyi képviselője, Longauer 1958-ban erre célzott is, amikor az infrastrukturális kérdéseket több állami hivatal képviselőivel tárgyalták. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 176/58.

⁷⁰ A Vág irányába épült ki ekkor egy kisebb kiterjedésű, az ún. Készültségi lakótelep (Pohotovostné sídlisko). Ennek városalakító jellemzőivel nem foglalkozom.

⁷¹ Vágsellye 1960-ig járási székhely volt.

⁷² ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 92/1957.

⁷³ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 588. doboz, Výst.23/1956, Posudok o základovej pôde.

⁷⁴ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 588. doboz, Výst.23/1956, Výstavba sídliska v Šali-dokumentálny materiál.

⁷⁵ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 11/1958.

lakótelep kb. 50%-án 25 ház került felszámolásra, mely 100 lakost érintett. A bontási költségek 4,2 millió koronára rúgtak, a felvásárolt telkek 417 ezer koronát kiadást tettek ki. A kezdeti tervek szerint a helyi hivataloknak összesen 1200 új lakos elhelyezéséről kellett gondoskodniuk (egy másik verzió 2100 új munkással számolt). Gyorsított ütemben 1959–1960-ban 330 vagy 400 (főleg kétszobás) lakás építését tervezték. A munkások szállítását a városközpontból a gyárba autóbuszjáratokkal biztosították. A centrumban a közlekedés felerősödésének technikai és környezeti következményeire ekkor még nem gondoltak. A város hosszú távú villamosítási terve is hiányzott, annak ellenére, hogy 1970-ig 10–12 ezerre kívánták duzzasztani a város lakosságát. Már a kezdeti tervekről folyó tárgyalások során kiderült, hogy az alsó- és középfokú állami közigazgatási szervek, illetve a munkák koordinálását felvállaló hivatalok eseti megoldásokat alkalmaztak, melyek „bürokratikus szokássá” váltak.⁷⁶ Ennek következtében 1960-ig a városi vízvezeték kiépítését, a gázvezetékéhez hasonlóan, nem is tervezték, ezeket össze kívánták kötni a lakótelepi építkezésekkel. Az egységes és végleges csatornázási koncepciók késtek, a tervbe vett lakásépítések üteme lelassult, és az elkészült lakások száma elmaradt a tervekben rögzítettektől. Ezek okai sokrétűek voltak: a munkaerő elégtelensége, a szakmunkáshiány, az állami vállalatok túldimenzionált szerepvállalásai, az elégtelen pénz- és anyagi eszközök. A beruházások költségei folyamatosan növekedtek.⁷⁷ Az építkezési költségeket kezdetben 42 millió koronára becsülték. A kiadásokat azzal is csökkentették, hogy az éppen akkor épített privigyei és komáromi lakótelepekkel szemben, ahol óvóhelyeket is terveztek, Vágsellyén ilyet nem kiviteleztek. Valószínűleg stratégiai-katonai szempontok is közrejátszhattak, hiszen Privigye bányásztelepülésként, míg Komárom határ- és kikötővárosként értékelődött fel.

A központi tér megteremtésének problémája

A főtér történetileg kialakult kis terjedelme és beépítettsége miatt állandó problémát okozott az ideológiailag megalapozott városrendezési tervekben. 1958-ban két lehetőség merült fel: vagy egy új teret alakítanak ki, melyet a felépítendő szálloda és parkoló(!) ural, vagy a régi tér adottságait alakítják át. Az első esetben a Szovjet hadsereg útja és a Fučík utca kereszteződése jött számításba, de a területrendezés nagymértékű házbontást igényelt, és a területet kevésbé tartották „a közérdek szempontjából” fontosnak. Tehát a második lehetőség maradt. A régi-új

⁷⁶ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 106/1957, 259/1957, 260/1957.

⁷⁷ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 597. doboz, Výst.14/1957, 6871/1957, Projektová dokumentácia pre výstavbu sídliska v Šali. Vö. Posudok o základovej pôde (térkép a központról). A kisajátításokra uo. 1958. február 11. jegyzőkönyv, a pótlakásokra uo. 1958. február 20. jegyzőkönyv. ONV-G-OV, 44. doboz, Správa o plnení invenšičnej výstavby v okrese Galanta za I. štvrťrok 1961.

főtér egyedi jellegű épületének és jelképének, a templom ellensúlyozására, az új, két- vagy négyemeletes szállodát szánták.⁷⁸ Az elgondolás urbanisztikailag tévútnak bizonyult, de a korabeli építészeti ideológia szerint az ilyen jellegű objektumok az elért életszínvonalat demonstrálták, az anyagi kultúra fejlődését és a társadalmi rendszer fejlettségét tükrözték. (Pechar 1980, 1–8) A szálloda ilyen jellegű ideológiai üzenetet hordozott, de térbeli elhelyezkedése kedvezőtlen volt. A városközpont meghatározó épülete továbbra is a katolikus templom maradt. A főtéren és környékén megvalósuló magasabb kifejezőmódok (lakótelepek) és építészeti beavatkozások (szálloda, üzletek, majd a városi hivatal épülete) azonban megbontották a történelmi struktúrát. Az 1980-as évek rekonstrukció-elméleteit sem lehetett alkalmazni a központ esetleges revitalizációjára.⁷⁹ Sajnálatos, hogy az 1987-ben készült városrendezési javaslat, mely a központot egy egésznek tekintette és sétálóutcaként, illetve fásított, parkosított, a bejövő forgalomtól tehermentesített súlyponti területként, új szociális térként képzelte el és a városjellegét kihangsúlyozta, nem valósult meg.⁸⁰ Egyszerűen fogalmazva: a központi teret és a hozzá kapcsolódó templomot, illetve kastélyt „becsomagolták”, beszűkítették. Az épületegyüttesek szimbiózisa immár illúzióknak tűnik, az ellentétek uralkodnak, alá- és fölérendeltségi viszonyok a jellemzők. Napjainkra egy ideológiai üzenet mégis maradt: a történelmi városközpont alárendelődött a modern épületeknek, és nem biztos, hogy ez egy új városidentitás kialakulásával is együttjárt.

Vágvecse – kisközségből „előváros”

Vágsellye 1957-es városépítészeti és területrendezési koncepcióját 1961-ben vizsgálták felül, újratervezésre került sor. A vegyipari központ kiépítése, a munkahelyek számának megnövekedése, az új építkezések (vegyipari iskola), az úthálózat átalakítása és a tervezett városi lakosság szám (1975-re 18 ezer, de máshol 27 ezer lakos!) elérése további urbanisztikai következményekkel járt. Az új koncepció, melyet már a város tözsomszédságában található kisközségre, Vágvecsére is kiterjesztettek, 1963-ra készült el.⁸¹

Vágvecsét, mely két történetileg kialakult részből állt, 1960. január 1-jével csatolták Vágsellyéhez, és ezzel elveszítette önállóságát. Az államigazgatás a Duslo építésére való tekintettel döntött úgy, hogy Vágsellyével egy közigazgatási egységet alkosson. Lehetséges, hogy az új iparváros pozícióját (mivel az éppen ekkor veszítette el járási székhely státusát, de

⁷⁸ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 23/1958.

⁷⁹ Alexy 1983. 12, 16. p. Zalčík–Paluš 1983. 77, 80, 81. p. Zalčík 1980. 99–100. p.

⁸⁰ ŠABA-PŠ, Útvar hlavného architekta Galanty, Územný plán zóny centrálnej mestskej oblasti Šaľa.

⁸¹ ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 432. doboz, Spisovná správa k smernému územnému plánu Šaľa.

gazdasági szerepe mindjobban növekedett) ezzel próbálták még javítani; mindenesetre Vágsellye végre „határos” lett az üzemmel.

Az 1959-ben 1637 lakosú község területfejlesztésének alapgondolatát a térbeli rend kialakítása jelentette. Ezt a zsidó és evangélikus temető, illetve a cigánytelep akadályozta, ezért ezeket felszámolásra szánták (a zsidó temető végül megmenekült). A fejlesztéseket, lakásépítéseket, a foglalkoztatás szerkezetét és a lakosság számának tervezését a Duslo prioritásaihoz igazították. A vegyiművek lakásépítési programja Vágvecsén 100–130 lakással rendelkező üzemi lakótelep felépítésével számolt. Az 1961–1965 közötti építkezések mintegy 77%-a üzemi lakás volt. A Duslo dolgozóinak magánépítkezéseit 50-re tervezték, és a munkalehetőség következtében betelepülők számára 48 szövetkezeti lakás felépítésére gondoltak. A tervek szerint a község lakossága 1975-re 2959 lakossal rendelkezett volna. 1975–1980 között 1408 lakást emeltek, 5076 lakosnak. A lakótömbök átlagosan hétemeletesek voltak.⁸²

A fejlesztések egy minőségében új települést hoztak létre. A közlekedést átszervezték, az ivóvízellátást és a gázellátást az 1960-as évek folyamán biztosították, a szolgáltatásokat és oktatási intézményeket kiépítették, sporttelep és fürdő is létrejött.⁸³ Vágvecse Vágsellyével való egyesülése és így a város határainak növelése, az utóbbi számára stimuláló hatású volt.

Az olvasztótégelyek: az új lakótelepek

A szlovákiai urbanizáció fejlődése az 1970-es évekre az iparosításhoz képest elmaradt a várakozásoktól (ezzel szemben a kortársak a csehországi fejlődés ívét pozitívnak látták, vö. Musil 1985, 312–321). Michal Barnovský ennek két okát jelölte meg, és burkoltan az iparosítás kritikáját is megfogalmazta. Az iparkoncentráció, mely az iparosítási hullámmal kapcsolódott össze, területileg „széttöredezett” és kedvezőtlen földrajzi megoszlással bírt. Emellett az ipari központok tervezése nem jelentette agglomerációs csomópontok megszületését. A telepített ipari üzem még nem jelentette egy város létrejöttét is. Az iparosítás egyoldalú jellege, mely az ún. alapiparágakat (bányászat, gépipar, kohászat, vegyipar stb.) preferálta, a 70-es évekre már a gazdaság kerékkötőjévé vált, a kevésbé fejlesztett feldolgozóipar és a terciér szféra jelentősége nőtt meg. Barnovský statisztikai adatokkal bizonyította, hogy bár 1946–1970 között épült fel az 1971-es év lakásállományának 58,6%-a, továbbra is lakáshiány mutatkozott. Az ingázások következtében számos szlovákiai iparváros nem állandó lakhelyként funkcionált, hanem munkaközpontként. Szlovákiában 1972-ben a

⁸² ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 433. doboz, Podrobný územný plán Šaľa-Veča, Smernice pre realizáciu.

⁸³ ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 94. doboz, Výst/1961, Smerný územný plán Šaľa-Veča (Politicko-hospodársko-technické zásady pre smerný plán Šaľa-Veča, Technicko-hospodárske zásady pre revízie smerného územného plánu mesta Šaľa)

gazdaságilag aktívak jelentős hányada, 42,4%-a utazott munkavégzés céljából más településre. (Barnovský 1975, 216–218)

Ebben az összefüggésben a lakótelepek építése felértékelődött, elsősorban gazdasági és szociálpolitikai jelentőséggel bírt. Az építkezések az 1950-es és 1960-as években az iparosítás által előidézett kihívásokhoz kötődtek, a munkások elhelyezése és a lakásínség megszüntetése volt a céljuk. A változás az 1960-as évek elejétől történt: fokozatosan nőtt a lakások ellátottsága, a lakóhelyiségek átlagos száma és szociális funkciói. Döntően a közepes nagyságú városokban létrejött lakótelepek, többemeletes lakótömbök építését szükségszerűnek tartjuk, hiszen a népességnövekedés lakáspolitikai következményeit kezelni kellett. A lakótelepépítés funkcionalista-utilitarista szempontja és a társadalmi-kulturális minőségre törekvés között feloldatlan feszültség állt fenn. Tény, hogy a lakótelepek még így is fontos városformáló tényezők maradtak. (Musil 1985, 312, 327–328, 332)

Vágsellyén az új lakásépítési hullám 1971–1975-től adatható. A tervek zömét már 1968-ban elkészítették. Ez a második építkezési szakasz további 289 lakásegység lebontását, két városrész teljes átalakítását és egy új lakótelep-komplexum kialakítását jelentette. Az új lakások ellátottsága, belső terének megformáltsága és minősége már fokozottabb követelményként jelent meg a Duslo részéről.⁸⁴ A felépült lakások modernizációját azonban a gazdaság teljesítőképességének korlátai, a tőke- és anyagihiány akadályozta. A minőség rovására és az előírt tervek teljesítésére, legfőképpen a mennyiségi mutatók növelésére törekedtek.

Az első átépítések és lakótömbök (1219 lakás), melyeknél zöldövezeteket hoztak létre, a Vágfarkasdi és az Alsó út által közrefogott területen realizálódtak. Ezek félkörívben a városközpontot és az 1958–1961 között felépített központi lakótelepet fogták közre.⁸⁵ A másik építkezési irány a Vág-hidat célozta meg. Az 50-es évek végén felépült ún. Készültségi lakótelep folytatásának szánták, melyet a Vág partjáig meg is valósítottak.⁸⁶ A városközpontban található, az első lakóteleppel szembeni házsor régi épületeinek a helyén, illetve Deáki irányába, a Vágsellye-Közép tervei alapján az 1970-es évek végén valósultak meg az építkezések.⁸⁷

Vágsellye mint szocialista város

⁸⁴ ŠABA-PŠ, ONV-G, odbor výstavby, 433. doboz, Výst.4963/1968. Koncepcia bytovej výstavby na roky 1970–1971. Výst.99/1968, uo. Návrh technicko-ekonomickej koncepcie komplexnej bytovej výstavby na roky 1971–1975 v Zsl. kraji.

⁸⁵ ŠABA-PŠ, Zbierka máp a plánov (ZMP), Podrobný územný plán mesta Šala, Vlčanská (1969), uo. Spr, Šaľa, II-okr.B, Vlčanská.

⁸⁶ ŠABA-PŠ, ZMP, Podrobný územný plán, Šaľa-Váh II, 1968.

⁸⁷ ŠABA-PŠ, ZMP, Územný plán, Šaľa-Stred, časť b, výkresy. A város hosszú ideig elfeledett jeles szülöttjének, Feketeházy János hídépítő mérnöknek a szülőházát ekkor bontották le.

Az iparosításnak elsőrendű szerepe volt a második világháború után a szlovákiai városi funkciók kialakulásában. A hagyományos kisvárosok, melyek kereskedelmi-kisipari és közigazgatási funkciókkal rendelkeztek és azokat elveszítették, és ha az iparosítás nem érintette őket, akkor fejlődésük megrekedt, hosszú távon stagnáltak. Ebben az értelmezésben Vágsellye az iparosítás haszonélvezője volt, azonban az ipari funkció túlsúlya mellett egyidejűleg több más városképző tényező is hatott.

A korszak ideológiai ihletettséggű szak- és propagandairódmában Vágsellye szinte magától értedődően szocialista ipari városként jelenik meg. Az 1961-ben kidolgozott funkcionális besorolás három csoportba sorolta a szlovákiai városokat (1. szakosodott-egyfunkciós, 2. többfunkciós, 3. lakó- vagy szatellitvárosok). Eszerint Vágsellye a második kategóriába lenne sorolható, hiszen az ekkor még nem domináns ipari jellege mellett további alfunkciókat (oktatási intézmények, szolgáltatások, élelmiszeripar) birtokolt. (Slovensko 1974, 562–563, 571) A 80-as évek tipológiájában a funkcionalitás szempontjából meghatározóan iparral rendelkező III. rendű városként határozták meg (Vágbesztercével, Partizánskeval és Máriatölgyessel együtt). Ezek a városok kiemelt állami támogatásban részesültek, jó színvonalú szolgáltatórendszerrel és az átlagtól magasabb színvonalú vásárlási lehetőségekkel rendelkeztek. (Závracká 1983, 31–32)

A jelenlegi szlovákiai várostörténeti, városszociológiai, etnológiai és antropológiai kutatások mintha a szocialista városok témáját kerülnék. Nagyobb figyelmet fordítanak a rendszerváltás utáni városi szerepekre, a városi társadalmakra, az identitás és etnicitás kérdéseire. (Bitušíková 2003, 40–44) Vágsellye ilyen szempontú vizsgálata is még hiányzik. A települést a Germuska-féle nem funkcionális városdefiníció alapján is vizsgálhatjuk, hiszen az általa meghatározott kritériumok (állami kedvezményezettség és párttámogatás, központosító célok, az agrárvidék ipari fejlesztése, az ipari foglalkoztatásuk túlsúlya, a jelentéktelen városi hagyományok, a hiányzó városközpont és kizárólag az iparágához, nem az épített térhez kapcsolódó identitás) jól alkalmazhatók erre a városra is (Germuska 2003, 251–257).

A városépítészeti és -tervezési elgondolások, a térhasználat és a városi funkciók további elemzéseket kívánnak. A túldimenzionált tervek és a megvalósult eredmények mellett a jelenlegi helyzet, a szocializmus épített „örökségének” felmérése újabb kutatómunkát igényel, de ez már egy másik tanulmány tárgyát képezheti.

Irodalom

25 rokov

1972 25 rokov výstavby socializmu v Západoslovenskom kraji. Bratislava: Zs. KNV–Obzor.

Alexy, Tibor

1983 Niektoré aspekty urbanistickej rekonštrukcie. *Architektúra a urbanizmus* 17/1, 1–18. p.

Barnovský, Michal

1968 Problematika industrializácie Slovenska v rokoch 1945–1950. *Historický časopis* 16/2, 169–194. p.

1973 Niektoré problémy vývoja miest na Slovensku v období socialistickej industrializácie. *Historický časopis* 21/2, 205–230. p.

1975 30 rokov hospodárskeho rozvoja Slovenska. *Historický časopis* 23/3, 337–376. p.

1998 Determinanty a problémy industrializácie Slovenska. *Česko-slovenská historická ročenka*, 149–159. p.

Bitušíková, Anna:

2003 *Urbánna antropológia. Východiská a perspektívy*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied.

Encyklopédia Slovenska

1985 *Encyklopédia Slovenska*. I. köt., Bratislava: Veda.

Feszterová, Melánia

2006 *Kontaminácia ovzdušia a jej dopad na životné prostredie v dôsledku prevádzky závodu Duslo, a. s. Šaľa*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta prírodných vied.

Germuska Pál

2003 Ipari város, új város, szocialista város. *Korall* 4/11–12, 239–259. p.

Gyurgyík László

1994 *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Košťany, Miroslav

1977 *Okres Galanta. Z revolučnej minulosti a zo súčasnosti*. Bratislava: Obzor.

Kramer, Mark

1999 The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making (Part 1). *Journal of Cold War Studies* 1/1, 17–22. p.

Londák, Miroslav

1998 Industrializácia Slovenska a tendencie k samosprávnemu riadeniu ekonomiky na Slovensku po februári 1948. *Česko-slovenská historická ročenka*, 160–169. p.

1999 *Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960)*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

2005 Rub a líce sociálneho inžinierstva. *História* 5/4.
<http://www.historiarevue.sk/index.php?id=2005londak4>

- 2006 Prvá kríza komunistického režimu v Česko-Slovensku a problémy druhej investičnej vlny. *Česko-slovenská historická ročenka*, 315–327. p.
- 2007 Ekonomika na Slovensku dvadsať rokov po februári 1948. *Historický časopis* 55/3, 577–596. p.
- Musil, Jiří
1985 *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Pechar, Josef
1980 Ideologie a ekonomické aspekty architektonické tvorby v Československu. *Československý architekt* 26/25–26, 1–8. p.
- Pernes, Jiří
2006 Dvě výročí protikomunistického odporu. *Revue Politika* 1/6.
<http://www.cdk.cz/rp/clanky/133/dve-vyroci-protikomunistickeho-odporu>.
- Slovensko
1974 *Slovensko, Lud*. I. köt., Bratislava: Obzor.
- Štatistická ročenka okresu Galanta*
1973 *Štatistická ročenka okresu Galanta*. Galanta: Okresné oddelenie Slovenského štatistického úradu v Galante.
- Tuba Lajos
2006 Környezetvédelem. In *Magyarok Szlovákiában I*. Fazekas József–Hunčík Péter szerk. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Turčan, Pavol
1960 *Socialistická industrializácia Slovenska*. Bratislava: Osveta.
- Zalčík, Tibor
1980 *Urbanistická tvorba obytného prostredia*. Bratislava: Alfa, Vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry.
- Zalčík, Tibor–Paluš, Karol
1983 Úvahy k premenám obrazu mesta. *Architektúra a urbanizmus* 17/2.
- Závracká, Andreja
1983 Globálna urbanistická typológia slovenských miest. *Architektúra a urbanizmus* 17/1.
- Vajda Barnabás
2011 Az emlékezés helye: a Május 1. tér. *Pro Minoritate* 2011. tél, 54–69. p.